

Література

1. Захарова Т. И. Мотивация трудовой деятельности : Учебно-методический комплекс / Т. И. Захарова, С. В. Гаврилова. – М. : Изд. центр ЕАОИ. 2008. – 216 с.
2. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методики её диагностики / А.В. Карпов // Психологический журнал – 2003. –Т. 24. – № 5. – С. 45–57.
3. Каташев В.Г. Исследование мотивации профессионального обучения [Электронный ресурс] / В.Г. Каташев. – Режим доступа: <http://career.vvsu.ru/vuzam/analytics/motivation.asp>]
4. Климчук В.О. Опитувальник внутрішньої мотивації/ Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – №12 (37). – С. 71-76.
5. Ричи Ш., Мартин П. Управление мотивацией: Учеб. пособие для вузов /Пер. с англ, под ред. проф. Е.А. Климова. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. — 399 с.
6. Основы психологии: Практикум» /ред. сост. Л.Д.Столяренко. Изд.7-е. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2006 г. – 704 с.
7. Ryan R. M. (1982). Control and information in the intrapersonal sphere: An extension of cognitive evaluation theory. Journal of Personality and Social Psychology, 43, 450-461.

References

1. Zaharova T. I. Motivatsiya trudovoy deyatelnosti : Uchebno-metodicheskiy kompleks / T. I. Zaharova, S. V. Gavrilova. – M. : Izd. tsentr EAOI. 2008. – 216 s.
2. Karpov A.V. Refleksivnost kak psicheskoe svoystvo i metodiki eYo diagnostiki / A.V. Karpov // Psihologicheskij zhurnal – 2003. –Т. 24. – # 5. – S. 45–57.
3. Katashev V.G. Issledovanie motivatsii professionalnogo obucheniya [Elektronnyiy resurs] / V.G. Katashev. – Rezhim dostupu: <http://career.vvsu.ru/vuzam/analytics/motivation.asp>]
4. Klimchuk V.O. Opituvальnik vnutrIshnoYi motivatsIYi/ Naukoviy chasopis NPU ImenI M.P. Dragomanova. SerIya #12. PsihologIchnI nauki: Zb. Naukovih prats. – K.: NPU ImenI M.P. Dragomanova, 2006. – #12 (37). – S. 71-76.
5. Richi Sh., Martin P. Upravlenie motivatsiey: Ucheb. posobie dlya vuzov /Per. s angl, pod red. prof. E.A. Klimova. — M.: YuNITI-DANA, 2004. — 399 s.
6. Osnovy psihologii: Praktikum» /red. sost. L.D.Stolyarenko. Izd.7-e. – Rostov-na- Donu: «Feniks», 2006 g. – 704 s.
7. Ryan R. M. (1982). Control and information in the intrapersonal sphere: An extension of cognitive evaluation theory. Journal of Personality and Social Psychology, 43, 450-461.

УДК 378(038, 1-87)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КРЕАТИВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО УЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ЗВО

Н. Р. Кисіль

orcid.org/0000-0002-8178-9482

У статті обґрунтовано критерії, які забезпечують формування креативності майбутніх учителів початкової школи. Виділено основні умови перетворення діяльності вчителя у креативну, проаналізовано головні потреби у формуванні креативності студентів у ЗВО. Розглянуто структуру розвитку креативності майбутніх учителів у закладах вищої освіти. Проаналізовано основні поняття та параметри креативності. Висвітлено основні педагогічні умови, сприятливі для розвитку педагогічної креативності та важливість створення креативного освітнього середовища. Подано групи факторів, що перешкоджають формуванню креативності, а також сфери, що дає можливість створити креативне освітнє середовище. Описано, що може перешкоджати розвитку креативності та прийняти проблему, використовуючи найоптимальніші для цього можливості, щоб створити новий, оригінальний продукт. Наведені приклади, що передбачають формуванню креативності й потребують створення у вищому навчальному закладі цілісної, самокерованої системи. Якою саме має бути креативна особистість та як допомогти становленню такої особистості, а саме, майбутньому вчителю початкових класів, в умовах ЗВО.

Ключові слова: креативність, креатив, заклад вищої освіти, майбутній учитель початкової школи, структура, креативне освітнє середовище.

FEATURES OF FORMATION OF THE CREATIVITY OF THE FUTURE TEACHER OF THE PRIMARY SCHOOL IN THE INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

N. R. Kysil

The article substantiates the criteria that ensure the creativity of future teachers of elementary school. The basic conditions for transforming the activity of the teacher into creative ones are determined, the main needs in the formation of students' creativity in institutions of higher education are analyzed. The structure of development of future teachers' creativity in institutions of higher education is considered. The basic concepts and parameters of creativity are analyzed. What are the main pedagogical conditions favorable for the development of pedagogical creativity and the importance of creating a creative educational environment. The following are the groups of factors that hinder the formation of creativity, as well as the scope, which makes it possible to create a creative educational environment. It is described that it can interfere with the development of creativity and perceive the problem, using the most optimal opportunities for this, to create a new, original product. The examples provided for the formation of creativity and require the creation of a holistic, self-governing system in a higher educational institution. What should be the creative personality and how to help the formation of such a person, namely, the future teacher of elementary school, in conditions of institutions of higher education.

Key words: *creativity, creative, institution of higher education, future teacher of elementary school, structure, creative educational environment.*

У сучасних умовах креативна особистість відіграє важливу роль в формуванні суспільства на всіх етапах його розвитку. Зміни у світі, що відбуваються досить швидко, вимагають від людини такі якості, які б дозволяли креативно і продуктивно підходити до будь-яких змін. Таким чином, виникають протиріччя між традиційною системою освіти й великою потребою суспільства у креативній системі розвитку особистості. Креативність студента є однією з найважливіших умов становлення всебічно-розвинутої особистості.

У державних і міжнародних документах із проблем вищої освіти: Конституція України, в законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти, Болонській декларації наголошується на необхідності формування нової генерації педагогічних кадрів, які будуть підготовлені до якісного забезпечення освітніх потреб особистості, креативно мислити, розвитку її інтелектуального та культурного потенціалу.

Головною потребою XXI століття є потреба в людях, які мають високий рівень освіченості і є креативними, творчими, розвиненими. Вирішити цю проблему може система вищої освіти, яка, за вдалої організації освітнього процесу, може дати майбутньому вчителю початкової школи не тільки знання та практичні вміння, а й може зробити його конкурентоспроможним, висококваліфікованим фахівцем, здатним орієнтуватися на ринку праці. Тому одним із головних завдань сучасної системи освіти є перехід до креативних методів навчання, які забезпечують формування творчої особистості [1, с. 77].

Отже формування креативності є важливою частиною підготовки майбутніх учителів початкової школи, оскільки аналізуючи їхню педагогічну діяльність, зауважимо, що їм потрібні вміння та навички налагодження комунікації, створення нових продуктів креативності, аналізу нестандартних освітніх процесів і це вимагає не лише професіоналізму, але й креативності.

Сьогодні освіта має реалізовувати концепцію людського капіталу, який охоплює професіоналізм фахівця, розвинені індивідуальні здібності, інтелектуальний потенціал, професійно значущі особистісні характеристики. Для його формування потрібне відповідне освітнє середовище, методологія і організація освіти, її виховний потенціал, що вимагає застосування нових інтенсивних освітніх технологій, творчих підходів до побудови освітнього процесу. Головним є перехід від освіти предметно-інформаційної до професійно-ділової, від констатуючої до випереджувальної та перспективної, від репродуктивної до креативної [7].

Проблеми дослідження креативності зокрема, присвячено чимало монографій і статей учених, педагогів, психологів, філософів. Так, у психолого-педагогічній науці загальні питання формування креативності досліджували І. Бех, Л. Виготський, Г. Костюк, В. Крутецький, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Т. Лубенець, І. Зимня. Креативні техніки в контексті розвитку творчого потенціалу, творчих здібностей особистості репрезентовано в працях таких зарубіжних дослідників, як Дж. Л. Адамс, Е. де Боно, Р. Ділтс, Х. Йоас, Б. Клег, Р. Крачфілд, М. Микалко, М. Ньольке, П. Слоан, С. Торп, Й. Шерер та ін.,

Важлива роль у дослідженні проблеми взаємозв'язку креативності та самореалізації належить А. Маслоу. Саме він увів критерій успішності для оцінки ступеня само актуалізації як зовнішнього прояву креативних процесів.

У вітчизняній психолого-педагогічній науці проблему креативності розглядали Д.Богоявленська, Ч.Борисов, А. Брушлінській, М. Каган, О. Ковальов, А.Лук, А. Матюшкин, Я. Пономарев, І.Стрелкова та інші.

Тренінги з розвитку креативного мислення розглядали Ф. Барон, Д.Богоявленська, В. Дружинін, А. Маслоу.

Мета статті полягає в розкритті особливостей формування креативності майбутніх учителів початкової школи, в обґрунтуванні структури та критеріїв креативності, умов упровадження креативності в освітній процес у закладах вищої освіти, важливість створення креативного середовища.

На сьогодні існує багато підходів до визначення поняття креативності. Тому ми приведемо поняття, яке на нашу думку є найактуальнішим. Деякі поняття були сформовані, як результат діяльності, інші – у поняттях процес, особистісних властивостей.

Креативність — (лат. *creatio* — створення) — творча, новаторська діяльність; новітній термін, яким окреслюються «творчі здібності індивіда, що характеризуються здатністю до продукування принципово нових ідей у нестандартних умовах діяльності».

Креатив (англ. *creative*) — визначення, що характеризує продукт діяльності людини, створеної способом, що відрізняється від аналогічних, новизною підходу, схильна до нестандартних способів вирішення задач, здатна до оригінальних і нестереотипних дій, створення унікальних продуктів творчим рішенням.

У науковій літературі поняття «креативність» розглядається у двох основних значеннях: у вузькому значенні слова – це дивергентне мислення, відмітною особливістю якого є різна направленість і варіативність пошуку різних, в однаковій мірі правильних рішень щодо однієї і тієї ж ситуації. Креативність у широкому сенсі слова – це творчі інтелектуальні здібності, здатність привносити щось нове в досвід, породжувати оригінальні ідеї в умовах дозволено або постановки нових проблем, відмовлятися від стереотипних способів мислення.

До критеріїв креативності відносять:

- 1) побіжність (кількість ідей, що виникають в одиницю часу);
- 2) оригінальність (здатність проводити «рідкісні» ідеї, що відрізняються від загальноприйнятих, типових відповідей);
- 3) сприйнятливість (чутливість до незвичайних деталей, суперечностей і невизначеності, а також готовність гнучко і швидко перемикається з однієї ідеї на іншу);
- 4) метафоричність (готовність працювати у фантастичному, «неможливому» контексті, схильність використовувати символічні, асоціативні засоби для виразу своїх думок, а також уміння в простому бачити складне і, навпаки, в складному – просте [2, с. 266].

Креативність, за висновками вченого А. Маслоу, є етапом натхненної творчості, процесом деталізації творчого продукту та надання йому конкретної предметної форми. Автор вважає, що концепція креативності та концепція здорової, самоактуалізуючої особистості наближаються одна до одної. Навчання творчості, чи, точніше, навчання через творчість, може бути надзвичайно корисним не стільки для підготовки людей до оволодіння творчими професіями чи до виробництва продуктів мистецтва, скільки для створення доброї, гарної, хорошої людини.

Дж. Гілфорд виділив шість параметрів креативності:

- 1) здатність до виявлення і постановки проблем;
- 2) здатність до генерування великого числа ідей;
- 3) гнучкість – здатність до продукування різних ідей;
- 4) оригінальність – здатність відповідати нестандартно;
- 5) здатність удосконалити об'єкт, додаючи деталі;
- 6) здатність вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу і синтезу.

Важливою умовою є формування у майбутнього учителя – креативного потенціалу, а це явище складне. Пов'язано перш за все з розвитком особистості та його інтересами, природними задатками, здібностями, набутим життєвим досвідом, особистими якостями, а також знаннями, уміннями, професійною діяльністю, індивідуальним стилем, виховним аспектом та життєвим досвідом, володіння тайм-менеджментом, іноземними мовами, уміння постійно вчитися новому.

Важливо виділити основні умови перетворення діяльності вчителя у креативну: усвідомлення себе як творця в педагогічному процесі; усвідомлення сутності, значення і завдань власної педагогічної діяльності, її мети; сприймання вихованця як особистості в педагогічному процесі (як об'єкт і суб'єкт виховання); усвідомлення власної креативної індивідуальності [9].

Серед умов, стимулюючих розвиток креативності майбутніх учителів, виділяють наступні: педагогічні ситуації незавершеності або відвертості на відміну від жорстко заданих і строго контрольованих; дозвіл і заохочення множини питань; стимулювання відповідальності й незалежності; акцент на самостійних розробках, спостереженнях, відчуттях, узагальненнях; увага до інтересів студентської молоді. Перешкоджають розвитку креативності: уникнення ризику; прагнення до успіху у щоб не стало; жорсткі

стереотипи в мисленні і поведінці; конформність; несхвальні оцінки уяви, фантазії, дослідження; запобігання перед авторитетами [5].

Структуру, на яку важливо звернути увагу при формуванні креативності майбутнього учителя початкової школи в узагальненому вигляді можна побачити на рис. 1.

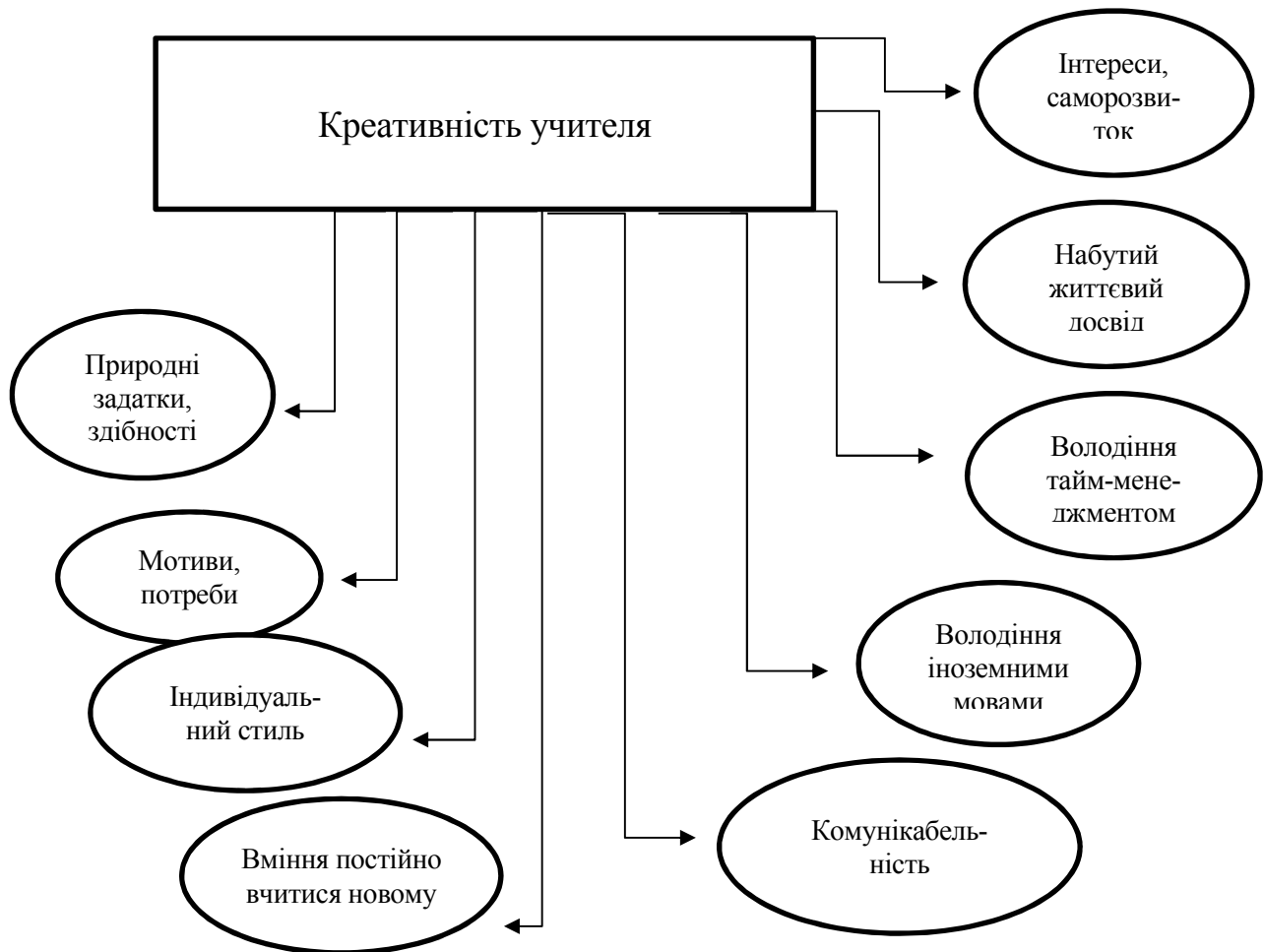

Рис. 1. Структура формування креативності майбутнього учителя початкової школи

У своїх дослідженнях О. Дунаєва розглядає креативність як здатність особистості сприйняти проблему та, використовуючи найоптимальніші для цього можливості, створити новий, оригінальний продукт соціальної важливості. Вона стверджує, що основу розвитку креативності складають такі педагогічні умови: усвідомлення студентами на рівні переконань соціально-професійної вагомості педагогічної креативності через організацію спілкування в підсистемі «викладач-студент-учень», підґрунтям якого виступають інноваційні процеси в освітній галузі; створення педагогічно-креативного середовища у вищій школі; сприяння розвитку позитивної професійної Я-концепції майбутніх учителів [7].

Креативність проявляється в інноваційному перетворенні людини в усіх (можливо окремих) сферах життя на трьох рівнях: особистість (потенціал) – процес (діяльність) – результат (ефективність та результативність).

Креативна особистість має нестандартне самостійне мислення, багатий духовний світ, уміє пізнавати, бачити навколишнє середовище, створює щось нове, оригінальне, неповторне. Щоб допомогти становленню такої особистості, а саме, майбутньому вчителю початкових класів в умовах ЗВО необхідно створити належні педагогічні передумови для розкриття індивідуальних особливостей кожного студента, задоволення пізнавальних потреб та інтересів, використовувати особистісно орієнтований підхід до організації педагогічного процесу задля ефективного навчання, розвитку та виховання [6].

Учитель – це той, який створює креативне освітнє середовище, яке поєднує фізичну, психологічну, соціально-гуманну, віртуальну й біологічні сфери. На думку вчених (Д.Девіс, Н.Джексон, Т.Кремін, П.Мартін, Р.Моріс, А.Роджерс), креативне освітнє середовище є багатоаспектним явищем. Воно поєднує наступні сфери:

- *фізичну*, тобто матеріальні та умови, у яких відбувається навчальна й креативна діяльність;
- *психологічну*, яка визначається сукупністю індивідуальних характеристик учасників навчального процесу;

• *соціально-гуманну*, яка характеризується атмосферою взаємної пошани, дружелюбності, делікатності, створює комфорт і умови для творчої роботи [10].

Принцип схвалення креативності є особливо важливим у навчальному процесі. Студенти, які творчо підійшли до виконання завдань, проявили свої здібності, очікують схвалення їхньої роботи, морального заохочення. Кожній особистості важливо відчувати, що результат її праці вартий уваги. І. М. Дичківська стосовно цього зазначає, що у процесі розвитку творчих здібностей несхвальна оцінка творчих спроб неприпустима для педагога [3, с. 202].

Також важливо звернути увагу на визначені педагогічні умови розвитку педагогічної креативності майбутніх учителів початкової школи:

- використання креативного потенціалу дисциплін фахового циклу;
- створення креативного освітнього середовища;
- застосування інноваційних технологій у процесі викладання фахових дисциплін;
- упровадження спецкурсу «Основи педагогічної креативності вчителя початкової школи» [8].

Звернемо увагу на створення креативного освітнього середовища, адже це є головною з причин формування креативності майбутнього вчителя початкової школи. У цьому середовищі особистість перебуває майже весь час на період свого навчання, тому сприятливі умови у навчальному процесі лише посилюють ефективність формуванню креативності.

Щоб креативність сформувалась як глибинна (особистісна), а не тільки поведінкова (ситуативна) здатність, формування має проходити за умов впливу середовища. Різноманітні методики формування креативності, які передбачають локальний вплив (наприклад, різноманітні збірки нестандартних творчих задач), здебільшого стимулюють суб'єкта до засвоєння, до деякої технології вирішення. Вони несуть у собі недосконалість, через що досліджувані певним способом адаптуються до вимог експериментатора й демонструють спосіб вирішення, який вимагається. У цьому випадку креативність є суто ситуативною характеристикою – реакцією на зовнішні по відношенню до суб'єкта вимоги і залучені ззовні проблеми [5, с. 221].

С. Смірнов виділяє дві групи факторів, що перешкоджають формуванню креативності: ситуативні та особистісні.

Ситуативні: ліміт часу, стан стресу, підвищеної тривожності, бажання швидко знайти рішення; занадто сильна або занадто слаба мотивація; наявність фіксованої установки на конкретний спосіб рішення; невпевненість у своїх силах, викликана попередніми невдачами; страх.

Особистісні: невпевненість у собі; занадто сильна впевненість; емоційна пригніченість і стійке домінування негативних емоцій; виключення ризикованої поведінки; домінування мотивації уникнення невдачі над мотивацією прагнення до успіху; висока тривожність, як особистісна риса; сильні механізми особистого захисту та деякі інші фактори. Тому ці фактори необхідно враховувати при створенні умов, що сприяють розвитку креативності.

Креативність проявляється різноманітно: це оригінальність і швидкість мислення, здатність знаходити несподівані рішення, здавалося б, у безвихідній ситуації, багата уява, почуття гумору, створення нових оригінальних продуктів. Продукт креативної діяльності є, по-перше, новим й адекватним своїй задачі, по-друге, така задача не може бути вирішена за заздалегідь відомим алгоритмом [1].

Формування креативності майбутнього учителя, на думку О. Є. Антонової, потребує створення у вищому навчальному закладі *цілісної, самокерованої системи*, яка має передбачати:

- виявлення та підтримку креативної молоді;
- розвиток та реалізацію їхніх здібностей;
- стимулювання творчої роботи студентів, учителів та викладачів вищих закладів освіти;
- активізацію навчально-пізнавальної діяльності студентської молоді;
- формування резерву для вступу у вищі педагогічні заклади освіти, магістратуру та аспірантуру, підготовку наукових та педагогічних кадрів для потреб середніх і вищих закладів освіти [4, с. 449].

Креативний вчитель – це вчитель, який має власний стиль викладання, який формується під впливом як внутрішніх (попередніх знань, досвіду, професійних якостей), так і зовнішніх факторів (нормативних засад професійної діяльності, необхідності постійного підвищення кваліфікації).

Якості креативного вчителя: сила, гнучкість, витривалість, координація розуму.

Сила розуму – здатність зосередитись на тому, що потрібно, і настільки, наскільки необхідно.

Гнучкість розуму – здатність переключатись з однієї думки на іншу. Це саме вміння нестандартно мислити.

Витривалість – здатність тривалий час підтримувати високий рівень активності, не відволікаючись і не втрачаючи координації.

Координація розуму – здатність оперувати одночасно кількома поняттями, зберігаючи рівновагу за будь-яких обставин [10].

Отже, креативний педагог – це особистість, яку характеризує високий рівень педагогічної креативності (креативні риси особистості й додатково сформовані мотиви, особистісні якості, здібності, які сприяють успішній творчій педагогічній діяльності), відповідний рівень знань предмету, який викладає, набутими знаннями, уміннями та навичками, які, за сприятливих для педагогічної творчості педагога умов, забезпечують його ефективну педагогічну діяльність із розвитку креативності. На сьогодні одним із завдань ЗВО є формування креативності майбутнього учителя початкової школи, який володіє певними особистісними властивостями.

Розвиток креативності майбутніх учителів початкової школи у ЗВО, повинен передбачати: усвідомлення майбутніми вчителями особистісних і професійних можливостей, розвиток педагогічних здібностей до рівня креативних; задоволення потреби в новизні й нестандартних способах розв'язання професійних проблем; установку на творчість і подолання стереотипних способів та формалізму у професійних діях; прогнозування шляхів і вдосконалення творчого потенціалу особистості майбутнього фахівця.

Література

1. Асмолов А. Г. Охота за «звездами». Национальный психологический журнал. 2011. №1. С. 24–27
2. Барышева Т.А. Психологическая структура креативности (опыт эмпирического исследования). Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2012. №145. С. 54–64.
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посібник. К.: Академвидав, 2004. 352 с.
4. Дубасенюк О.А. Методика викладання педагогіки: Навчальний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. –492 с.
5. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. СПб.: Питер, 2007. 368 с.
6. Коновальчук М. В. Розвиток творчості молодших школярів : Система літературних завдань. К. : Шкільний світ, 2010. 120 с.
7. Кремень В. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез. Теорія і практика управління соціальними системами. 2013. № 3. С. 3–19.
8. Лобода О. В. Креативність як основа психічного здоров'я особистості. Наука і освіта. 2010. №3. С. 61-64.
9. Маргарита Шкабарина Наукові записки. Серія педагогіка. 2017. № 2. 89-95
10. Павленко В.В. Креативність учителя як чинник розвитку педагогічної творчості. Формування дидактичної компетентності педагогів дошкільної та початкової освіти: збірник науково-методичних праць [за заг. ред. В.Є. Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Наумчук]. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка. 2015. 648 с. С.145-150.
11. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). K.: CSLtd., 2015. 32 p.

References

1. Asmolov A. G. Oxota za «zvezdamy». Natsional'nyj psyxologicheskyj zhurnal. 2011. #1. S. 24–27
2. Barysheva T.A. Psyxologicheskaya struktura kreatyvnosti (opyt empyricheskogo yssledovany'ya). Y'zvesty'ya RGPU y'm. A.Y'. Gercena. 2012. #145. S. 54–64.
3. Dy'chkivs'ka I. M. Innovacijni pedagogichni texnologiyi: navch. posibny'k. K.:Akademy'dav, 2004. 352 s.
4. Dubasenyuk O.A. Metody'ka vy'kladann yapedagogiky': Navchal'ny'j posibny'k. Zhy'tomy'r: Vy'd-vo ZhDU im. I. Franka, 2008. –492 s.
5. Druzhy'ny'n V. N. Psyxology'ya obshhy'x sposobnostej. SPb.: Py'ter, 2007. 368 s.
6. Konoval'chuk M. V. Rozvy'tok tvorchosti molodshy'x shkolyariv :Sy'stema literaturny'x zavdan'. K. : Shkil'ny'j svit, 2010. 120 s.
7. Kremen' V. Pedagogichna sy'nergety'ka: ponyatijno-kategorial'ny'j sy'ntez. Teoriya i prakty'ka upravlinnya social'ny'my'sy'stemamy'. 2013. # 3. S. 3–19.
8. Loboda O. V. Kreaty'vnist' yak osnova psyxichnogo zdorov'ya osoby'stosti. Nauka i osvita. 2010. #3. S. 61-64.
9. Margary'ta Shkabary'na Naukovi zapy'sky'. Seriya pedagogika. 2017. # 2. 89-95
10. Pavlenko V.V. Kreaty'vnist' uchytelya yak chy'nniy'k rozvy'tku pedagogichnoyi tvorchosti. Formuvannya dy'dakty'chnoyi kompetentnosti pedagogiv doshkil'noyi ta pochatkovoyi osvity': zbirny'k naukovo-metody'chny'x prac' [za zag. red. V.Ye. Ly'tn'ova, N.Ye. Kolesny'k, T.V. Naumchuk]. Zhy'tomy'r : Vy'd-vo ZhDU im. I.Franka. 2015. 648 s. S.145-150.
11. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). K.: CSLtd., 2015. – 32 p.